

БАНКОЗНАНИЕ

ДОРА ИВАНОВА-МИРЧЕВА (София)

ОТРАЖЕНИЕТО НА ЕЗИКА И СТИЛА НА ТЪРНОВСКАТА
КНИЖОВНА ШКОЛА В ХОМИЛЕТИЧНАТА ЛИТЕРАТУРА
ОТ XIV В.

Изследването върху езика и стила на Евтимиевите слова¹ показва, че това е един изискан, обработен, доведен до съвършенство старобългарски език, който пази всички свои структурни особености. Той не е внезапно индивидуално явление. Връзката му с предходната традиция е съвсем очевидна, но Евтимий достига до висока художествена обработка на езиковия изказ, наситен с образност и емоционалност, до високо езиково майсторство. Като син на своето време, принадлежащ към висшите феодални кръгове и посветил целия си живот на господстващото философско-богословско учение — исихазма, Евтимий Търновски търси своите езикови средства не в тогавашния говорим български език, а в книжовната традиция. Той владее до съвършенство старобългарския книжовен език и в своите произведения не допуска никаква неправилност по отношение на неговите морфологично-синтактични и стилистични норми като пълен синтетизъм в именната система тогава, когато вече в говоримия български език аналитизмът се е утвърдил като нов езиков строй; архаични облици на глаголните форми, на причастията, архаични фонетични черти и на първо място възвръщането на изчезналата в говоримия език епентеза и пр. В много отношения Евтимий развива и разширява употребата на някои синтактични обрати, съществували и в старобългарския език, като например *dativus absolutus*, *dativus cum infinitivo*, обособена употреба на причастията и т. н., които видимо засилват своята употреба и не само в Евтимиевия език. Както всички изброени особености, те стават характерни за произведенията, създадени или преписани и преработени през XIV век. Цялата старобългарска лексика заедно с всички калкирани думи и словообразователни модели е позната и използвана в този език. И тъй като лексиката на Евтимий се отличава

¹ Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски — писател — творец на българския език от късното българско средновековие. — В: Сб. Търновска книжовна школа. Международен симпозиум. В. Търново. 1971, с. 194—210.

с изключително богата синонимия, в нея битуват както думите, предпочитани в паметниците на Кирило-Методиевата традиция, така и техните синоними, които срещаме в произведенията на Преславската книжовна школа. Начело с Евтимий българските книжовници от XIV в. отлично познават не само езика на каноничните книги, но и на произведенията на Климент Охридски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Константин Преславски, Козма Презвитер и т. н.² Техните произведения, както и трудовете на редица други, останали безименни за нас, са на особена почит в късното българско Средновековие. Те се преписват често, подлагат се понякога и на преработки и преработване. Средновековните български писатели не само познават, но и развиват и обогатяват езика на средновековната хомилетична литература.

Живата връзка със старобългарския книжовен език, съвършеното владение на неговите правила и норми не ваушава впечатлението за „хаос“, какъвто вижда в него П. А. Сирку.³ Не можем да се съгласим и с преценката на К. Радченко⁴ за езика на Патриарх Евтимий и на преводите, възникнали в негово време. Радченко вижда в този език творческо безсилие. Като не можели да се справят с трудностите на превода, единственото, което оставало на тези книжовници, било да се опитат да приближат славянския език до гръцкия. Такъв е общият смисъл на казаното от Радченко. Кратката характеристика, която той дава на езика на Търновската школа, завършва по следния начин: „Такива са отличителните черти на оригиналните и преводните произведения от времето на Евтимий. Ако прибавим към това рабското следване на гръцкото словообразуване, можем да се представим ясно образа на този изкуствен и тежък, неправилен и неудоборазбираем език, който се явява повече или по-малко точна снимка от гръцкия, сякаш символ на отношението на тогавашната българска писменост към съвременната ѝ византийска“ (с. 335).

Тази остра оценка съдържа и верни неща, но и не по-малко спорни положения. Преди всичко тя събира в едно най-различни моменти, не държи сметка за развитието на книжовния български език през самия среднобългарски период, не вижда в този език правила, норми, система. Търсенето на точност при превода на даден термин се вмениява в грях на преводачите, с лека ръка техните преводи се окачествяват като „рабски“, като „снимки“ от гръцкия оригинал. И още нещо, Радченко обвинява в тези грехове само книжовниците от XIV в., забравяйки книжовната традиция, характера на паметниците от предевтимиевия период. Като чете тези редове, човек остава с впечатлението, че в XIV в. в България се е зародил някакъв особен, нов книжовен език, изкуствен, тежък и неправилен.

Въпросите за характера на книжовния език от късното българско Средновековие са значително по-сложни и не се поддават на такава обща и елементарна характеристика. Ако вземем под внимание духа на

² Цв. Романска-Вранска. Стилни похвати на Патриарх Евтимий. — В: Сб. БАН, кн. XXXVII — 2. С., 1942.

³ П. А. Сирку. К истории исправления книг в Болгарии. Т. I, вып. I. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб., 1898.

⁴ К. Радченко. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898.

епохата, ние ще разберем по-правилно Търновската школа и нейния език и стил. В езика на самата византийска литература се наблюдава същото. Чак в XVI в. със Съкровището на Дамаскин Студит народният гръцки език навлиза в книжовна употреба, и това, както е известно, веднага дава отражение и в България. В късното Средновековие в Европа господствува латинският език. От днешна гледна точка несъмнено главната отрицателна черта на Евтимиевия език, а оттам и на езика на Търновската школа е бягството от живата говорима реч. Никога, в кой период от развоя на книжовния български език говоримата реч не е била така далеч от литературната употреба, както в късното Средновековие и в неговата връхна точка — XIV в. Нашата оценка не трябва нито да подценява, нито да надценява този момент, а трябва да се опита да го постави в неговата историческа обстановка.

При тази преценка трябва да имаме пред вид още един важен факт: средновековните български писатели и книжовници активно участвуват в развитието и усъвършенствуването на кирило-методиевския език. Те го попълват с нови изразни средства — лексика, фразеология — съобразно с правописните и стилистичните норми, към които се придържат, обработват неговия синтаксис, грижат се за мелодичността му.

Развоят на българския книжовен език от времето на създаването му до XIV в. се отразява много ярко в езика на хомилетичната литература.

В християнското Средновековие проповедта (хомилията) е много широко разпространена. Необходимостта от проповед се е чувствувала още при първите богослужения, затова и появата на старобългарската хомилетична литература се отнася към началото на славянската писменост. Жанрово тя е многообразна — похвални слова, поучения, части от жития или мъчения са служели като църковна проповед. Едно пълно и всестранно изследване на този функционално мотивиран тип литература би показало развитие и не само промяна в разработката на темите, но и промяна в езика и стила. Докато проповедта, отправена към токущо покръстения езичник е имала за цел в достъпна форма и с достъпни средства (вкл. и езикови) да разясни християнската догма, да воюва с езичеството, проповедта от XIV в. например вече е адресирана към друг слушател, с други изисквания. Не е случайно явление в старата българска литература фактът, че преводачите на хомилии се обръщат към класическите византийски проповеди от I—IV в. и много по-рядко към проповедта на съвременниците си. Съвсем друго е положението в България през XIII — XIV в. Българският книжовник и писател черпи преди всичко от съвременните му византийски образци, а когато трябва да се обърне към хомилията от старобългарския период, той или не е напълно доволен от духа, а и от езика на старобългарския превод и предпочита да я преведе отново, или преработва старобългарската проповед, за да я подчини на новите, по-високи изисквания на своето време.

Целта на настоящия доклад е да се характеризират езиково-стилените форми, към които са се придържали привържениците на Търновската школа, когато са преработвали или превеждали хомилии. Тези правила и норми най-добре изпъкват при съпоставката между старобългарския и среднобългарския превод на една и съща византийска хомилия или между среднобългарската преработка и нейния старобългарски оригинал.

Като се има пред вид, че досега изследвания в тази насока не са правени, явно е, че поне в началния стадий сравнителният подход е най-подходящ. Той дава възможност да се установят ред повтарящи се начини на превеждане или преработване, които внушават мисълта за наличие на норми в Търновската школа, и то не само стилно-езикови, но и преводачески правила, които ни карат да предполагаме съществуването на Търновска преводаческа школа със своя преводаческа техника, различна от техниката на двете старобългарски преводачески школи.⁵

При работата върху изданието на Словото на Йоан Екзарх за Йоан Богослов се натъкнах на една късна, среднобългарска преработка на тази похвала.⁶ Тя влиза в състава на Сборник № 153 от Ръкописния фонд на Румънската академия на науките, среднобългарски препис от XV в., направен в Атон, принадлежащ към паметниците от Търновската школа. Текстът и литературно-текстологичната характеристика на това слово ще бъдат публикувани на друго място.⁷ Промените в преработката са толкова големи, че вече не може да се говори за разночетения, а за редактиране, при което се разкриват не само стилно-езиковите особености на Търновската школа, но се достига и до данни за литературния вкус на тогавашния книжовник и читател или слушател.

Като представител на преводните слова вземам Словото за св. Димитър Солунски. Старобългарският му превод се намира в Германовия сборник от 1359 г. Среднобългарският е възникнал вероятно в XIV в. Използува се по преписа, поместен в Панегирика на дяк Андрей от 1425 г. Освен това имам пред вид и ранния и късния превод на Похвалното слово на Прокъл Константинополски за великомъченик Стефан, както и двата превода на Златоустовото слово за Ирод и избиването на младенците. Ранните преводи също влизат в Германовия сборник, който въпреки че е в препис от средата на XVI в., вече нееднократно показва данни за много голяма архаичност на езика на повечето слова, които съдържа.⁸ А що се отнася до Словото за великомъченик Стефан, има основание да се предположи, че неговият пръв преводач е бил Климент Охридски.⁹

За среднобългарските преводи на трите слова съобщи Климентина Иванова в своето изследване върху Зографския сборник и свързаните с него сборници.¹⁰

Наблюденията ми се основават върху пълното текстологично изследване на всяка двойка преводи на посочените слова, а също и на текстологичната съпоставка на вариантите от Екзарховото слово. Среднобъл-

⁵ Д. Иванова-Мирчева. Древнеболгарские переводческие школы. Кн. I, 1977 (под печат):

⁶ Срв. Д. Иванова-Мирчева. Йоан Екзарх Български. Слова. Т. I. С., БАН, 1971, с. 115;

⁷ Д. Иванова-Мирчева. Среднобългарска преработка на Екзарховото слово за Йоан Богослов. — Стара българска литература, 1978, кн. 4, с. 47—54.

⁸ Ще посочим само: К. Мирчев. Към българския исторически синтаксис — архаични обрати в Германовия сборник от 1359 г. — Бълг. език, XVI, 1966, кн. 5.; Д. Иванова-Мирчева. За архаичността на Германовия сборник, старобългарски паметник от 1359 г. — Бълг. език, XVI, 1966, кн. 5, с. 496—501.

⁹ Д. Иванова-Мирчева. Книжовни влияния върху Климент Охридски (Прокъл Константинополски). — Бълг. език, XVI, 1966, кн. 5, с. 457—471.

¹⁰ Кл. Иванова. Зографският сборник, паметник от края на XIV в. — Изв. Инст. за бълг. език, кн. XVII, с. 105—147.

гарските преводи са направени очевидно независимо от старобългарските. Съпоставките със старобългарските преводи сочат различно отношение към оригинала, което се проявява в различния начин, по който се превежда една и съща гръцка дума, склонност към търсене на изискана фраза, към богата лексикална и морфологична синонимия, различен начин на предаване синтактичните и словоредните особености на гръцката фраза, особен, типичен словоред и в резултат на всичко — други преводачески правила.

Преработката на Екзарховото слово носи повечето от посочените особености, характерни и за езика на оригиналното творчество на Евтимий Търновски и на неговите ученици. В Словото за Йоан Богослов (компилативно по характер) Екзарх се старее да обясни в достъпна форма тежкия и отвлечен смисъл на Евангелието от Йоан Богослов. Среднобългарският книжовник, който преработва словото, го адресира към слушатели със значително по-укрепнал религиозен мироглед и познания и затова отстранява всички места, които вече му звучат наивно-назидателно.

За да покажем как са били редактирани езикът и стилът на Екзарховото слово през среднобългарския период, ще вземем един откъс от двата варианта. Похвалата на Йоан Богослов се цитира по преписа в Германовия сборник (л. 30а—33а, нататък *Е*, а преработката по препис № 153 от Румънската академия на науките, нататък *Р*). Тук причините за различията в езика и стила на двата сравнявани текста надхвърлят рамките на изискванията на оригинала, от който се превежда, и още по-ясно говорят за наличие на строги езиково-стилни норми, общоприети и общозадължителни в Търновската школа.

Среднобългарският книжовник взема от словото за Йоан Богослов така, както го познаваме в преписа от Германовия сборник, онази отвлечена и трудна за разбиране философско-богословска част, в която се тълкува началото на Евангелието на Йоан. Текстологичното изследване, което беше направено при издаването на това слово, потвърди, че то, както повечето от трудовете на Екзарх, е в голямата си част компилативно, до степен, която го приближава много до един превод. Същевременно се потвърди връзката му с Шестоднева и с Небеса до степен на буквални съвпадения. Евтимиевият ученик (взето най-общо, в най-широк смисъл), който ще да е преработвал това слово през XIV в., е запазил напълно смисъла, но е успял да получи много по-стегнат начин на изказване.

<i>Е</i> 316 3—8: како смѣтъ кто пытати о свѣтѣ того недостыжнааго. нѣ уаѣуькын	<i>Р</i> : како дръзнѣтъ кто нѣкако испытати кство оно непостыжнмоѣ. нѣ уаѣуьскыѣ
вѣразы н приклады прнѣмаемъ нашеж	разы прнѣмаемъ радн нашеѣ немощн. еда
дѣлѣ немощн. Да неган понѣ мало оу-	како едзможемъ оуѣстн разоумѣтн нес-
уѣстнѣ вѣхомъ моган раздѣлѣтн нѣнын	нынхъ уѣдѣсь вѣразы.
уѣдѣсь образы.	

Преработката въвежда своята предпочитана лексика, словообразователните си модели и словоред, своя синтактична постройка, изпуска едни думи, вмѣква други и т. н. В преработката се замества: *Е* смѣтъ — *Р*

дръзнѣтъ. Втората дума е по-силна, по-тържествена. Вместо *внѣхомъ* могат (Е) — Р предпочита възможѣмъ, както изобщо в езика на Търновската школа се предпочитат префигираните глаголи. Р избягва обикновения „всекидневен“ глагол *пытати* и взема *испытати*. В откъса виждаме типичната търновска постпозитивна употреба на показателните местоимения: *испытати нство ѿно недостижноѣ*.

Ограниченото място, с което разполагаме, дава много малка възможност да се илюстрира с примери характерът на всеки от преводите и отношението им към оригинала. Ще приведем един пример от Словото за св. Димитър от старобългарския превод по текста от Германовия сборник л. 56а—64а (нататък Г), от среднобългарския превод по сборника на дяк Андрей от 1425 г., л. 302а—311б (нататък А) и от гръцкия оригинал, който се намира в *Patrologia graeca*, t. 116, col. 1173—1184.

Разликите проличават още от самото начало:

Г 56 а: Маѣнманъ, ерѣданн примѣвъ гоуды
н савроматн, пришедъ въ солвнскын градъ,
вѣше демоноуѣтецъ, н бѣго Хѣланникъ члѣ-
къ н въпадъ са провѣщааше са тогда
ндолъскаа ль въсѣдѣу ѣтѣма, н дарамъ
вѣанкомъ достоннаа творима, гонѣхъ бо
вѣгъ тѣ слѣгы, исповѣдашѣа Ха Бжна
бытн н вѣсъ страха бѣнеаахъ истинны
прѣмъдрости слѣгы, въ ннхъ же бѣ н
прѣаженын димитрѣ.

А 302 а: Маѣтманъ нже н ерѣдѣе поко-
рнѣв готды н савроматн рнмѣѣанемъ, сѣше
въ солвнскын гра прѣвѣвааше въ сын н
бѣгоборнѣв ѣакъ, н въ гальбннѣ прѣлѣстн
ндолскаа поплъз се, сѣаше же тогда прѣ-
лѣсть въсѣдѣ поунтаема н даромъ вѣан-
кымъ спѣваема, гоннмн же бѣхъ нже хѣ
слѣжѣен хѣ исповѣдѣюще бѣта сна, н
невѣзвѣранно закалаахъ истиннен прѣмѣд-
рости слѣжѣеѣ, въ ннхъ же бѣ н блжнын
димитрѣ.

Гр, col. 1173: *Μαξιμανὸς ὁ καὶ Ἐρχούλιος ὑποτάξας Γότιθους καὶ Σαυρομάτους τοῖς Ῥωμαίοις, κατελθὼν ἐν τῇ Θεσσαλονικίῳ πόλει διέτριβε δυσενδαίμων καὶ θεομά-
χος ἄνθρωπος καὶ εἰς βάθος τῆς πλάγης ὀλισθηκώς. Ἐφαιδρύνετο τότε ἡ τῶν εἰδώλων
πλάνη πανταχοῦ τιμωμένη, καὶ δωρεῶν μέγιστων ἀξιουμένη. Ἐδίκων γὰρ οἱ τῶν
θεῶν θεραπευταὶ τοὺς Χριστὸν ὁμολογοῦντας Θεῶ Ὑἱὸν, καὶ ἀκινδύνως κατέσφαττον
τοὺς τῆς ἀληθινῆς σοφίας θεραπευτάς. Ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ μαχαριώτατος Δημητρίος.*

Няма да се спираме на текстологичните отношения между всеки от преводите и оригинала, а ще минем направо към езика и начина на превеждане. Така например гр. *ὁ καὶ*, което въвежда подчинено определително изречение, не е преведено в Г, но в А е точно предадено с *нже н*. В резултат на стремежа към точен превод в българския книжовен език още през старобългарския период в Преславската преводаческа школа особено често се въвежда в тези случаи употребата на относително местоимение *нже*, което, особено в среднобългарските паметници, е заменено от неизменяемото *ѣже* за всички родове, лица и числа. То е навлязло широко в синтаксиса на оригиналното творчество на Евтимий Търновски например. Глаголната форма *διέτριβε* в Г има конкретно значение *жнѣше*,

в *A* се предпочита синонимът *прѣвѣвааше* — с по-отвлечен смисъл и по-тържествена окраска. Гръцките *δυσενδαίμων* и *θεομάχος* в стария превод са предадени общо, с *вѣхоулинкъ*, докато търновският превод е съвсем прецизен и предпочита *демоноуѣтецъ* и *вѣборнеъ*, като предава точно значението и на прилагателното *θεομάχος*, което в *Г* е преведено със съществително име. Дума с конкретно значение предава в *Г* съдържанието на *ὀλιθεῖώς* — *вѣпад'са*, срещу което в *A* стои *попльзе се*. Системно гръцкото *πλάνη* се предава в по-старите преводи с *лъсть*, както е в *Г*, а още преславските преводи предпочитат *прѣлъсть* — една постоянна синонимия в различните по време старобългарски езикови паметници, на която обърна внимание още Ягич в своята *Entstehungsgeschichte*. Прилагателното *τιμομένος* в *Г* е преведено чрез страдателно причастие *ѣтомъ*, в *A* е предпочетен синонимът му *поунтаемъ*. Глаголната форма *ἐμφαδούρατο* е схваната в *Г* като *прѣвѣцааше са*, докато *A* предпочита поетичния превод *с'аше*. Близък до гръцкия оригинал е *Г* при превода на *ἀξιουμένη* — *достоинна творима*, докато късният превод се отклонява към неточен и отвлечен изказ: *сподоблѣма*. Склонността на Евтимий към употреба на пасивни форми се проявява в превод *A*, където срещу *ἐδίκων* стои *гонимъ вѣхъж*, докато старият превод взема активната форма: *гонѣхъж*. Отново в *Г* липсва превод на *αἵ*, срещу което *A* предлага *нже*. Със съществителното *σλόγγυ* *Г* превежда *θεραπεύται*, *A* е верен на оригинала и в морфологично отношение: *слоужещен*. Описателно е предадено наречieto *ἀκινδύνως* в *Г*: *всѣ страха*, а късният превод е точен, дори буквален: *невъзбранно*. Свободно е бил преведен в старобългарския превод и глагольт *κατέσφαττον* — *оубиваахъж*. *A* предава точно гръцката дума *κατασφάζω* със *заклаати*. Следва по-точен превод в *Г*: *прѣблженин* срещу *блажени* в *A*, за гр. *δ μακαριώτατος*.

В приведения и коментиран откъс се виждат много от различията не само между разглежданите преводи, но се илюстрират и някои от особеностите на Търновската преводаческа школа и връзката на нейния език и стил с езика и стила на Евтимиевите оригинални произведения. Несъмнено по-точен е среднобългарският превод — такова е схващането на цялата Търновска школа, но заедно с това невинаги и не на всяка цена се държи на тази вярност на оригинала, невинаги се търси буквално точният превод. Макар и на места да се стига до буквалност, решаващите причини за това са много и много по-сложни, както ще видим и по-нататък.

Богатата лексика на оригиналното Евтимиево творчество не е само негово, индивидуално постижение, а е норма за цялата школа. Евтимий се стреми към изискана, тържествена, отвлечена по смисъл, но емоционална и красива дума и фраза. Същото правят и преводачите, а и онези, които преработват и прередакират.

Йоан Богослов в Екзарховото слово е наречен *евангелнъ* (евангелнъ) *Нванъ* — *P* предпочита *благовѣстникъ*; *войникът* в *E* е *р'адникъ* в *P*

НЕВЪЖДА (съобразно със смисъла на контекста, където става дума за обикновен войник, в смисъл изобщо на обикновен човек); *Е* ТВОРИТЕЛЪ — *Р* СЪДЪТЕЛЪ; *Е* ЗДАННЕ 'създание' — *Р* ТВАРЬ; *Е* ПРИТЪА — 'разказ, пример' — *Р* ВЪРАЗЪ; *Е* МНРЪ — *Р* ВЪСЕЛЕННАЯ; *Е* ИНОУАДЫН — *Р* ЕДНОРОДНЫН; *Е* ИПОСТАСЬ (непреведено, заемка от гръцки) — *Р* СЪСТАВЪ; *Е* ВЪ ПРОСТЫХЪ РИЗАХЪ — *Р* СЪ ХОУЖДЫШЕЮ УДЕЖДЕЮ; *Е* ЗНАЕМЪ — *Р* ВЪДОМЪ; *Е* ВЪЗНРАТН 'наглеждам, наблюдавам' — *Р* ПРОЗРЪТН (с отсянка на вътрешно съзерцание); *Е* УДЪЛАНТИ 'отделям, острапявам нещо' — *Р* ОТСЪЩН (с по-голяма образност); *Е* УДЪВАВ СЯ (в конкретен смисъл) — *Р* УБЛОЖЪ СЯ (общо и отвлечено).

Същите случаи намираме и в двойките преводи. Старобългарските преводи на трите изследвани слова, както бе посочено, се намират в Германовия сборник. Старите им преводи ще се означават с *Г*. Повторният, среднобългарски превод на Словото за св. Димитър се означава с *А*, а двете други слова, от които се взема по необходимост съвсем малко илюстративен материал, общо се означават по следния начин: *Г* за стария превод и *З* за среднобългарския, понеже са намерени от Климентина Иванова в Зографския сборник.

Ето няколко примера: *Г* ВГОХОУЛНИКЪ — *А* ВГОБОРНЕВЪ, гр. θεομάχος; *Г* НЕУСТНИ — *З* ПРЪВЪСТН, гр. τῆς πλάνης; *Г* ВЪПАДЪСА — *А* ПОПЪЛЪЗЕ СЕ, гр. ὀλισθεῖός; *Г* ДРЪЖЖ (причастие) — *А* ИМЪЕ, гр. ἔχων; *Г* ПРИХОДАЩИНМЪ — *А* ИЩИНМЪ, гр. τοῖς προστυχάνοις; *Г* АНЪ СВОБОДЪ — *А* АНЪ СПСЕНЪА, гр. ἡμεῶν ἐλευθερίας; *Г* ДОУПНА — *А* КАМАРА, гр. καμάρα; *Г* СЪВЪСНАЖЩЖ — *З* ПРЪДЪВЪСЪВАЖЩН (слово за великомъченик Стефан); *Г* СЪВЕНРАЖЩЕМЪСА — *А* СЪВЪРЪТАЮЩИН СЕ, гр. συνεννοισκομένων; *Г* У ЗАПАДА — *А* ЗАПАДНИН ГРАДА ВЕЛЕДАРОВЕНТАГО, гр. ἐκ δασιῶν τοῦ τῆς πόλεως μεγαλοφόρου; *Г* СТРЕГОМЪ — *З* ДРЪЖИМЪ, гр. φυλαττόμεν; *Г* ВЪЗЛЪЩЪ ХОТАЩЖ — *З* ПОДШЕДШ, гр. ἀνελθόντα; *Г* НА БРАНЪ ПРИШЕЛЪ ЕСЪМ — *З* ВЪ ПОДВЕНГЪ ВЪИИДЪ, гр. ἐπὶ τὸν ἀγῶν ἐλήλυθα; *Г* ИВЪСКИТН ЦРВОУ ДАРОУ — *А* НЕ ВЪСХИТН СЕ ЦРЪВЕМЪ ЛЮБОУВЪСТЪЕМЪ, гр. οὐτέ ἤρασε τὴν τοῦ βασιλέως φυλοτιμίαν; *Г* И ОСЛАВЪ ПРОТНЕЖ ХВАЛЪ АНЕВЪ — *А* НИЖЕ ВСТРАШН СЕ ПОХВАЛАМН ЛЪВЪМН, гр. ἀλλ' οὐτε ἐδελίασεν τὸν ἔπαινον τοῦ λυαίου; *Г* ОУБНВААХЖ — *А* ЗАКАЛААХЖ, гр. κατέσφαττον; *Г* ПРИМЖУЪ — *А* ПОКОРНЪ, гр. ὑποτάξας; *Г* ЖНЕВШЕ — *А* ПРЪВЫВААШЕ, гр. διέτριβε; *Г* ПРЪВЪЩААШЕ СЯ — *А* СЪАШЕ, гр. ἐφραδρύνετο; *Г* ВЪ ВЪНЪШНИН ВЪСЕН — *А* ВЪ ОКРЪСТНЫ, гр. τῆς περιχώρου; *Г* ПРИХОДАЩЕМЪ — *А* ПРИСТЪПААХЖ, гр. προσιόντων; *Г* СЛАВНАГО — *А* ПРИСНОПОМНИМАГО, гр. αἰδιμιαν; *Г* ЛЮДСКЪ — *А* НАРОДЪНЪ, гр. δημοσίος; *Г* ГНЪВОМЪ — *А* ИАРОСТН, гр. ὀργῆς; *Г* БОГАТСТВО — *А* ИМЪНИЕ, гр. τὰ χρήματα; *Г* ХОЩЖ — *А* ЖЕЛАУ, гр. ἐπιθυμῶ.

Приведените примери добре илюстрират характера на лексиката, която се предпочита в късните преводи. Невинаги нейният подбор се води от смисъла или стилистичната принадлежност на гръцката дума, а е под-

чинен преди всичко на изискванията на естетическия вкус, на нормите на високия стил на книжовния език.

Типичната за Търновската школа лексика е особено ясно изразена при обстоятелствените думи и изрази: *Г* лн — *А* лнн, гр. *ἤ*; *Г* лбнѣ же — *А* вѣнезлпж, гр. *παροχρημα*; *Е* такожде — *Р* снѣе; *Е* тако — *Р* снѣе; *Е* нн едно — *Р* ннѣсоже; *Е* гда — *Р* гдаже; *Е* таѣ — *Р* оубо; *Е* елма оубо — *Р* аще бо; *Е* да неган понѣ мало — *Р* еда како; *Е* тн (сѣюз) — *Р* н; *Е* небо естѣ лѣпо — *Р* не подобаетѣ; *Е* едноиѣ, едноиѣ — *Р* тѣню; *Г* понеже — *А* елма оубо, гр. *ἐπειδή* и пр.

Съпоставките между старобългарските и среднобългарските еднакви хомилетични текстове са източник на най-интересен материал, който ние тук само можем да нахвърляме най-общо, без да имаме възможност да се впускаме в коментари. Така например наблюдава се склонност към субстантивизация на прилагателни и местоимения, склонност към адвербиализация, все в среднобългарските преводи, в преработката, а и в езика на Евтимий. Можем да приведем много случаи на предпочитане на лексико-словообразователни модели, на предпочитани представки и наставки, познати още от старобългарския език, но получили висока фреквентност именно в езика на късното българско Средновековие.

Ще илюстрираме само с няколко примера постоянната склонност на Търновската школа да се използват предимно префигирани глаголи срещу непрефигирани в старобългарски: *Е* вѣхомъ моган — *Р* възможемъ; *Е* пытати — *Р* испытати; *Е* стронти — *Р* оустраити; *Е* повѣдажи (причастие) — *Р* възпроповѣдоуетѣ; *Е* слыши — *Р* послушан; *Е* лѣсть — *Р* прѣлѣсть; *Г* прѣмѣдрое — *А* вѣсемѣдрое, гр. *πάνσοφος* и т. н.

Изследваните текстове предлагат и някои морфологични варианти, в чиято употреба се проявява същата системност. Имам пред вид например предпочитането на несвършения вид на глаголите срещу свършения вид в старите преводи: *Е* отложитѣ — *Р* оглагаетѣ; *Е* извѣствѣющю — *Р* извѣщающѣ; *Е* дамъ — *Р* дамъ; редуването на аористната форма бысть — с быше в *Р*; *Е* сѣн — *Р* сын — за сегашно действително причастие от быти и т. н. Продължава паралелната употреба на някои граматични форми-синоними, позната още от старобългарските паметници: *Г* гонѣхъ — *А* гонимн бѣхъ; *Е* достонтѣ — *Р* достойно ест и пр. Но срещаме и обратните случаи: *Е* вѣхом моган — *Р* възможемъ; *Е* невѣдомо вѣдетѣ — *Р* познает сѣ; *Е* скръвено естѣ — *Р* скръветѣ сѣ; *Г* достоинна творима — *А* сподобляема и т. н.

Известна е склонността на Патр. арх. Евтимий към употребата на причастни форми и конструкции. Дори с основание се смята, че под негово влияние се засилва в българския книжовен език употребата на причастия като обособени части в изречението, извънредно много се увеличава и броят на случаите с *dativus cum infinitivo* в неговия език и в езика на неговите последователи, като Григорий Цамблак например. В езика на търновските хомилетични текстове срещаме и най-архаичните причастни форми на -ъ, -ъши или -ь, -ьши наред и при еднакви условия със синонимните им сравнително по-късни варианти на -въ, -въши. Ето

някои от тях в разглежданите тук текстове: *Е* ѡβνѣ сѧ — *Р* ѡβѡѣ сѧ. Късният текст на преработката съдържа по-архаичния тип причастие. Но има и обратни случаи: *Г* погрѣшѣ — *А* погрѣшнѣ; *Г* створѣ — *А* сѣтворнѣ. Разбира се, тук няма никакво влияние от страна на гръцкия оригинал. В самия старобългарски период двата облика се конкурират с тенденция да надделеят формите на -ѣ, -ѣшн. Възродени в книжовния език на Търновската школа, и двата облика продължават успоредно своя живот и служат за разнообразяване и обогатяване на езиковия изказ, без да се подчиняват на никакви правила.

Интересно е да се отбележи, че срещу *verbum finitum* в старинния текст в късния превод или в преработката намираме причастна форма: примерите не са малобройни и затова твърде убедително внушават впечатление ако не за правило, то най-малко за тенденция: *Г* нсплѣнншѣ сѧ гнѣвомѣ — *А* нсплѣнше се гнѣвомѣ, в гръцкия оригинал стои също *verbum finitum*; *Е* кто тѧ естѣ послалѣ — *Р* кто ѡе пославы тѧ; *Е* нѡѡучн — *Р* нѡѡучнвы и т. н. Склонността към употреба на причастията като субстантиви се проявява и в областта на съществителното име. Вместо *Г* слѡугы — *А* слѡужеще, гр. *θεωρατεύειν*. Субстантивирано се употребяват причастия и вместо прилагателни имена: *Г* βελνѣ сѣщнн — *А* βελνѡυѡυѡнн се, гр. *μεγαλομένης*.

От изследването върху езика на Евтимий бе установено, че в него се срещат цяла гама от показателни местоимения, познати от системата на местоименията още в старобългарски, но се наблюдава значително увеличаване на тяхната употреба, и то със специална функция, може би на заместители на членната форма, а може би и под влияние на гръцкия език. Изследването на преводите от гръцки вече ще може да допринесе много, за да се изяснят корените на това типично за Евтимиевия език и за езика на неговите последователи явление. Съпоставените текстове предлагат по-честа употреба на показателното местоимение *тѣ*, вместо личното местоимение, например срещу *ego* или *н* в стария превод, в късния стоят формите *тѣ*, *того* и под.: *Г* н ѡплѡнѣѣ на нѣ мрѣтва н ѡβн — *А* ѡплѡнѣѣ мрѣтѣѣ показѧ тѣ, гр. *προσαρτήσας αὐτὸν νεκρὸν ἀπέδεξεν*. Познатото засилване на употребата на кратките форми на местоименията, което се наблюдава още в паметниците от Преславската школа, може да се срещне и в нашите съставки: *Г* мнрѣ тѣѣ — *А* мнрѣ тн. Засилва се и употребата на местоимението *сѣ*, особено често като субстантив за среден род множествено число: *снѧ* (тези неща), също така на показателните местоимения *ѡѣ*, *онѣ* и пр.

Още в старобългарските преводи се явяват, както беше посочено, по-горе, местоимението *нѣ* и несклоняемото *ѣѣ*. Така например повторният превод на Епифаниевата хомилия за слизането в ада изобилствува с тези местоимения, които превеждат гръцки членни форми. В езика на оригиналните Евтимиеви творби също намираме *нѣ* и особено *ѣѣ*. Към посочените по-горе примери ще добавим още няколко. В старобългарския превод на Словото за св. Димитър, очевидно направен не в Преславската преводаческа школа, а подчинен на преводаческата техника

на най-старата кирило-методиевска традиция, преводът в това отношение е свободен: Г въскръшеніе же от мрътвых — А н еже нз мрътвых въскръсеніе, гр. *τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν* (като се спазва точно и гръцкият словоред); Г въ сщцннмъ тоу (прѣтворѣ) — А въ еже тамо (прѣтворѣ), гр. *ἐν τῇ ἐκείσθ.*; Г нсходатанствоующе въ рлн (възвращеніе) — А еже въ рлн ходатанствуюцю (възвращеніе), гр. *καὶ τὴν εἰς παράδεισον.* и т. н.

Както бе изтъкнато, и при изследването на езика на Евтимий в синтаксиса на изречението и в словоредата трябва да се търси най-силното влияние от страна на синтаксиса и на словоредата на гръцкото изречение. Същото показват и сравняваните преводи, и преработката. Явно е, че гръцкото влияние е надхвърлило рамките на преводите и се е превърнало от преводаческо правило в стилно-езикова норма, защото и построятката на Евтимиевата фраза, и словоредът играят стилистична роля. Именно при съпоставките със старите преводи и оригинали се вижда как в синтактично отношение синтаксисът на Търновската школа се е отдалечил от старобългарския синтаксис и се е сближил с гръцкия, като е възприел и гръцкия словоред.

Из синтаксиса на имената ще приведа само няколко случая. От историята на българския говорим език е много добре познат процесът на постепенното настаняване на дателния притежателен падеж вместо родителен притежателен. В среднобългарския период, особено в XIII—XIV в., можем да очакваме вече масово настаняване на дателния притежателен. Вместо това в произведенията на Търновската школа, в случая на преводите на хомилетични текстове, все още се пази родителният притежателен падеж. Това може да бъде обяснено по два начина: или като точно предаване на гръцкия оригинал, надхвърлило далеч изискванията за точен смислов превод и достигнало до буквално предаване на гръцката форма и на нейната функция, или като проява на общия стремеж да се възкреси и възстанови до най-тънки подробности старобългарската норма. И двете обяснения са възможни и най-вероятно е да играят роля и двата фактора. Ето примери

Г (възложн на главлж) мѹнкоу — А (наглавлж) мѹнка, гр. *τοῦ μάγιστρον*; Г: (знаменіе стомс) крѣтоу — А (знаменне) крѣта хва, гр. *τοῦ σταυροῦ*; Г на нозѣ емоу — А на нозѣ его, гр. *ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ*. Тук покрай падежната форма се сблъскваме и с различна употреба на българските предлози.

Едно специално изследване на употребата на предлозите в търновските преводи вероятно ще донесе много интересни факти. На пръв поглед може да се направи извод, че в среднобългарския превод предложните съчетания са се увеличили на мястото на безпредложни падежни форми в старобългарския превод. Но се оказва, че тези предложни съчетания в изследвания от мене материал винаги стоят срещу предложни съчетания в оригинала и очевидно е, че не можем да ги обясним с аналитизма, така характерен за говоримия български език през XIII—XIV в. Ето само няколко примера от Словото за св. Димитър: срещу безпредложна, архаична употреба на родителен падеж в стария превод оставн во прѣльстн в Търновския превод намираме: оставн во ѿ прѣльстн, гр. *διέστρεψεν μὲν ἀπὸ τῆς πλάνης*. Ясно е, че не друго, а гръцкият предлог *ἀπὸ* предизвиква това предложно съчетание. При някои съпоставки се натък-

ваме на предлози — синоними в българския език, еднакво възможни и в старобългарския, и в по-късия: *Г* въ всѣмъ градѣ (с местен падеж —

А по всемоу граду, гр. καθ' ὅλη τῆς πόλεως; *Г* възкрѣшеніе от мртвѣх —

А еже из мртвѣх, като точно се спазва и гръцкият словоред; *Г* изъ

вратъ двнчѣскѣх (Слово за великомъченик Стефан) — *З* ѿ вока двнчѣскѣх, гр. ἐκ κόλπων παρθενικῶν и т. н. Проблемите на синтаксиса на търновските преводи както в простото, така и в сложното изречение тепърва ще трябва да бъдат разгледани конкретно. Така например много интересни наблюдения предлага изречението за условие. Ролята на гръцките образи по отношение на синтактичния строеж на езика на Търновската школа е от първостепенна важност.

Ще се спрем накратко и на словореда, който е отличителна особеност на Евтимиевия език и стил. Преводите, които изследваме, показват, че и тук не можем да говорим само за индивидуална особеност.

В преработката на Екзарховото слово навлиза словоредът, типичен за Търновската школа: *Е* нъ ес самѣмъ соуществомъ одшвлень — *Р* нъ не тогожде сщина въ дшн прѣбыкаж. Екзарховият стил е също приповдигнат, но очевидно е, че тази постройка вече не е задоволявала книжовника от XIV в. Екзарх спазва познатия старобългарски словоред, в който глаголът е на своето естествено място в изречението: *немошно ес слово*

отдѣлнн от дшж. В преработката глаголът е поставен в края на изречението: *немошно слово от дше отсщн*; *Е* аще ми рекжтъ — *Р* аще рекѣтъ ми; *Е* кто та ес послал — *Р* кто ес пославн та (тук се въвежда и частичен обрат вместо *verbum finitum*).

Не са малко случаите, в които среднобългарският превод се води точно по словореда на гръцкия оригинал: *Г* нсходатанствѣжце въ рѣн (възвращенне) — *А* еже въ рѣн ходатанствѣжцю (възвращеніе), гр. τὴν ἐκ παρὸν παράδεισον...; *Г* възкрѣшеніе же от мртвѣх — *А* не еже из мртвѣх възкрѣсеніе, гр. τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν; *Г* под доупннами банзъ людъстѣн банн — *А* под народнѣ банн камарамн, съвсем точно копие на гр. τὰς τοῦ ἐγγύς δημοσίου λουτροῦ ὑπογαίος καμάρας; *Г* прншьствне по пльтн — *А* по пльтн прншьствне, гр. κατὰ σαρκὰ παρούσα; *Г* нн сего радн — *А* ннже рѣ сего, гр. οὐδὲ διὰ τοῦτο; *Г* прѣмждрѣе вжню словоу | *А* всепрѣмждрѣе ва слова, гр. ἢ πάνσαφος τοῦ Θεοῦ λόγον и т. н. Съпоставките между старобългарските и търновските преводи ясно показват, че тук става дума за по-сериозни различия, които са резултат на различно отношение към гръцкия оригинал, прояви на различни схващания за техниката на превода. Наличието на двойки старобългарски преводи потвърди предположението, че в старобългарския период можем да говорим за две старобългарски преводачески школи — едната Кирило-методиевска по тип и по традиция, втората — Преславска. На основата на единния старобългарски книжовен език (а и на говоримия народностен език) в двете школи се правят преводи, основани на различна преводаческа техника и осъще-

ствени с предпочитаните, характерни стилно-езикови синоними, с различно отношение към оригинала, от който се превежда.

Двойките преводи — старобългарски и среднобългарски — разкриват съществуването на трета българска преводаческа школа в XIII—XIV в. Много често среднобългарският превод е близък, дори точно копие на византийския оригинал. Това пролича вече по-горе. Но, както бе изтъкнато и илюстрирано и с някои от многото примери, с които разполагаме, невинаги и не на всяка цена става това. В една и съща фраза, на едно място старият превод е по-свободен, на друго — среднобългарският.

Съпоставките изискват много място и голям коментар. Ето само някои примери, които показват, че понякога по-близък до оригинала е старобългарският превод: Γ *πρὸτινῃς ἀνεβν себе не поставн* — Α *λίθ же не съплатан се*, гр. *λναιῶ δὲ σεαντὸν μὴ ἀντιστήσης*; Γ *по аплвстѣн заповѣдн* блженому паулу — Α *по блжнаго апла павла заповѣдн*, гр. *καὶ τὸ ἀποστολικὸν ἐνταλμα τοῦ μακαρίου Παύλου* и пр. Късният превод е резултат на нормите на преводаческата школа, които се подчиняват на много повече изисквания и не се свеждат само до близостта към оригинала.

Какви изводи бихме могли да направим от изследването на езика на хомилии, преведени повторно или преработени в Търновската книжовна школа?

1. Колкото и в начален етап да са тези изследвания, те убедително показват какво поле за работа се открива пред изследвачите на Търновската книжовна школа и специално на нейния език и стил.

2. В преводите, както и в преработките се проявява с целия си блясък езикът на Търновската школа като една висша форма на нормиран, обработен литературен език, пригоден да задоволи много високи естетически и религиозно-догматически изисквания. Този език не е индивидуално и случайно явление. Той не може да се ограничи в тесните рамки на творчеството на Евтимий Търновски и на някои от неговите ученици и последователи. Авторитетът на езика и стила на Търновската школа взема много по-широки размери, засяга цялостната система на литературния език, неговата морфология, синтаксис, лексика, словообразуване, словоред и пр.

3. Езикът и стилът на Търновската книжовна школа са в много тясна връзка с книжовната традиция, наследена от старобългарската епоха. Особено близки по характер и тип в отношението си към гръцкия оригинал са търновските преводи с преславските. И както в старобългарската епоха вече има данни да се говори за наличие на преводачески школи, така ще може да се говори и за преводаческа техника на Търновската школа.

4. Византийският гръцки език на тогавашната религиознодогматична по същина литература се отразява върху езика на Търновската школа. За правилното разбиране на това явление е необходимо да бъде разбран духът на епохата, на доминиращите религиозни идеи и на доминиращия естетически вкус. Тогава ще може да се оценят правилно и ролята и значението на езика на търновската литература — оригинална и преводна — не само в цялостното развитие на българския книжовен език, но и в книжовните езици на руси, сърби и румънци от оная епоха, а и дълго след това.